

Bir Mutasavvıf Gözüyle Burhân-ı Temânu': Mehmed Emin Üsküdârî'nin Risâle Müfrede li Burhâni't-Temânu' Adlı Risalesinin Tahkik, Tercüme ve Değerlendirmesi

Burhân al-Tamânu' From A Sufi's Perspective: Critical Edition, Translation and Evaluation of Mahmad Amin Uskudârî's Booklet Named "Risâla Mufrada li Burhân al-Tamânu'"

Mustafa LEMSİ

Doktora Öğrencisi, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
PhD. Candidate, Kastamonu University Institute of Social Sciences
Kastamonu/Türkiye
mustafalemsi@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1221-5063

Mustafa AYKAÇ

Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı
Assoc. Prof., Kastamonu University Faculty of Theology Department of Kalam
Kastamonu/Türkiye
maykac@kastamonu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3126-1070

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 28.02.2024
Kabul Tarihi / Accepted : 07.05.2024
Yayın Tarihi / Published : 15.06.2024
Yayın Sezonu / Pub Date Season : Haziran-June
Cilt / Volume: 11 • Sayı / Issue: 1 • Sayfa / Pages: 165-187

Atıf / Cite as

Lemsi, Mustafa – Aykaç, Mustafa. Bir Mutasavvıf Gözüyle Burhân-ı Temânu': Mehmed Emin Üsküdârî'nin Risâle Müfrede li Burhâni't-Temânu' Adlı Risalesinin Tahkik, Tercüme ve Değerlendirmesi. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2024), 165-187.

Doi: 10.33460/beuifd.1444266

İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayın Hakkı / Copyright®

Yazarların dergide yayımlanan çalışmalarını **CC BY-NC 4.0** lisansı altında yayımlanmakta ve telif hakları bu lisansın hükümlerine tabi olmaktadır.
*Authors publishing with the journal is licensed under the **CC BY-NC 4.0** and their copyright is subjected to the terms and conditions of this license.*

Öz: İslâm dininin en önemli inanç ilkesi Allah'ın eşi ve benzeri olmayan tek ilâh olduğunu anlatan tevhid ilkesidir. İslâmî bir disiplin olarak İslâm inancını ispat edip savunma görevini üstlenen kelâm ilminin de öncelikli görevi Allah'ın birliğini yani tevhidi delillerle ortaya koymaktır. İtikadı, nakil ve akıl bütünlüğünde ele alma çabasındaki kelâmcıların tevhid konusundaki öncelikli delilleri Kur'an'dan elde edilmiştir. Bu konuda kelâmcıların kullandığı deliller, Kur'an'ın da değindiği burhân-ı temânu' ve burhân-ı tevârüd delilleridir. Bu deliller, birden fazla ilâh olması durumunda bunların birbiriyle uyum veya çatışma içinde olup olamayacağını imkânı üzerine kurulmuştur. Çalışmamıza konu olan risâle, iki veya daha fazla sayıda ilâh olması durumunda bunların çatışma imkânı içinde olacağı ve bundan dolayı da evrende düzenin bozulacağı fikrinden üretilen burhân-ı temânu' delilini ele almaktadır. İslâm düşünce ekolleri arasında bu delilin kesinlik ifade edip etmediği konusunda görüş birliği yoktur. Şöyle ki klasik kelâm kitaplarında vazgeçilmez bir delil olarak yer alan bu delilin kesinliği konusunda felsefecilerle felsefî kelâm çizgisindeki kelâmcılar itiraz etmişlerdir. Bu itirazlar, burhân-ı temânu'un kesinlik ifade edip etmediği, tevhidi ispatlamada yeterli olup olmadığı ve delilin içeriği gibi hususlar etrafında toplanmaktadır. Tarihi süreçte konuyu farklı yönleriyle ele alan eserlerin yazılması, burhân-ı temânu' literatürünü oluşturmuştur. Bu konuda eser yazan ilim adamlarından biri de Mehmed Emin Üsküdârî'dir. Üsküdârî, Osmanlı Devleti'nde, duraklama dönemine denk gelen XVIII. yüzyılın tasavvufi ortamında yetişmiş bir kişidir. Üsküdârî, bu eserinde burhân-ı temânu' hakkındaki düşüncelerini kendine has üslûbuyla anlatarak bu delilin kesinlik ifade ettiğini savunmaktadır. Üsküdârî, burhân-ı temânu' delilini incelerken Teftâzânî'den yer yer alıntılar yaparak ona itirazlarını dile getirmektedir. Üsküdârî, Teftâzânî'nin burhân-ı temânu'un kesinlik ifade etmeyeceği ve bu delilden hareketle iki ilâhın varlığının âlemin fesadını gerektirmeyeceği görüşüne karşı çıkmaktadır. Bu makale, Mehmed Emin Üsküdârî'nin burhân-ı temânu' deliline bakışı ve bu delilin kesinliği konusundaki görüşünü belirleyip değerlendirme amacı taşımaktadır. Üsküdârî özelinde işlediğimiz burhân-ı temânu'un ne ifade ettiğine ve İslam kelâm düşüncesinde bu delil etrafında dönen tartışmalara değinilecektir. Burhân-ı temânu'un kesinlik ifade ettiği vurgusunun ne anlama geldiği ve Üsküdârî'nin özellikle Teftâzânî'ye karşı itirazlarına dikkat çekilecektir. Üsküdârî'nin bu konudaki risâlesini konu alan bu çalışma, bir mutasavvıfın kelâmî bir konuya bakış açısının öğrenilmesi bakımından da önem arz etmektedir. Bu sebeple onun burhân-ı temânu'u konu alan Risâle müfredi li burhânî't-temânu' adlı risâlesinin çalışılmasının kelâmî literatürde bir boşluğu dolduracağını düşünüyorum.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Tevhid, Burhân-ı Temânu', Üsküdârî, Mutasavvıf.

Abstract: The most important belief principle of the Islamic religion is that Allah is the only god who has no equal. As an Islamic discipline, the primary task of the science of theology, which undertakes the task of proving and defending the Islamic faith, is to demonstrate the unity of God, that is, tawheed, with evidence. The primary evidence of the theologians, who strive to handle the belief in the integrity of holy texts and reason, regarding tawheed has been obtained from the Qur'an. The evidences used by theologians on this subject are burhân al-tamânu' and burhân al-tavârud, which are also mentioned in the Qur'an. These evidences are based on the possibility that if there are more than one god, are they in harmony or conflict with each other. The booklet that is the subject of our study deals with the burhân al-tamânu', which is produced from the idea that if there are two or more gods, they will be in conflict and thus the order in the universe

will be disrupted. There is no consensus on whether this evidence is certain or not. With the Philosophers, theologians who accept the philosophical theological method have objected to the certainty of this evidence, which is included as indispensable evidence in classical theological books. These objections are raised in terms of whether burhân al-tamânu' expresses certainty, whether it is sufficient to prove tawhîd, and its content. In the historical process, the writing of booklets dealing with different aspects of the subject has created the literature of burhân al-tamânu'. One of the scientist who wrote booklet on this subject is Maḥmad Amin Uskudârî. Uskudârî is a person who grew up in the Sūfî environment of the 18th century, which coincided with the period of stagnation in the Ottoman Empire. In this work, Uskudârî explains his thoughts about burhân al-tamânu', in his unique style and argues that this evidence expresses certainty. While examining the evidence of burhân al-tamânu', Uskudârî expresses his objections by quoting al-Taftâzânî from time to time. Uskudârî opposes al-Taftâzânî's view that the evidence of tamânu' does not express certainty and based on this evidence, the existence of two gods does not require the corruption of the universe. This article aims to determine and evaluate Maḥmad Amin Uskudârî's perspective on the burhân al-tamânu' evidence and its conclusiveness. We will delve into what the burhân al-tamânu' signifies specifically within the context of Uskudârî's work, as well as the debates surrounding this evidence in Islamic theological thought. Emphasis will be placed on understanding the significance of the assertion that burhân al-tamânu' is conclusive and on highlighting Uskudârî's objections, particularly those directed towards al-Taftâzânî. This study, which is about Uskudârî's booklet on this subject, is important in terms of learning a Sufî's perspective on a theological subject. For this reason, we think that studying his booklet named as Risâla mufrada li burhân al-tamânu', which is about burhân al-tamânu', will fill a gap in the Kalâm literature.

Keywords: Kalâm, Tawhîd, Burhân al-Tamânu', Uskudârî, Mystic.

Extended Summary

The most important belief principle of Islam is monotheism. As an Islamic discipline, the primary duty of theology is to reveal the existence and unity of Allah with evidence. The evidence used by theologians to prove that Allah is the only God is burhân al-tamânu' and burhân al-tawârud, which are also mentioned in the Qur'an. These evidence are based on whether there is more than one god, whether they are in harmony or conflict with each other.

In this study, the treatise by Mahmad Amin al-Uskudârî (d. 1149/1736), addressing the concept of burhân al-tamânu', is examined and discussed. His full name is Maḥmad Amin Maḥmad b. Abd al-Ḥay b. Ibrâhîm al-Uskudârî and it is not clear where and when the author was born. al-Uskudârî is the son of Ebu al-Su'ûd Mahmad Efendi (d. 1100-1689) and the great-grandson of Aziz Maḥmûd al Hüdâyî (d. 1038/1628). al Uskudârî is a scholar who has written books in many branches of religious science such as kalâm, tafsîr, philosophy, logic, fiqh, Arabic language and astronomy. His works are mostly commentaries and treatises. Uskudârî is a sūfî personality and he reflected his this sūfî personality in his works. In terms of belief, he accepted Mâturîdism. However, we see that he sometimes accepts the views of Ash'arism and sometimes the views of Mâturîdism. This shows that he has a supra-sectarian attitude.

The treatise that is the subject of our study is Uskudārī's treatise named *Risāla mufrada li burhān al-tamānu'*. This treatise is in the Kemankesh Abd al-Qādir Amin Khoca collection of the Istanbul Hacı Selim Ağa Manuscript Library with the number 00556/003. As far as we can determine, there is no other copy. This treatise is in the third place among the treatises in a magazine. The treatise consists of two leaves and sixty-two lines. When *Risāla mufrada li burhān al-tamānu'* is compared with the manuscripts of Uskudārī's other works, it is seen that the handwritings are similar. In addition, the writing style in the explanations on the side of the page is similar to the line of the treatise text. This shows us that the author himself wrote this treatise.

Theologians use the evidence of *burhān al-tawārud* and *burhan al-tamanu'* regarding the unity of Allah. In the evidence of *burhān al-tawārud*, if there is more than one deity, the harmony of these deities is evaluated. *Burhān al-tamānu'* is evidence described in the Qur'an: "If there were gods other than Allah in the earth and the sky, the earth and the sky would be corrupt" (*al-Anbiyā* 21/22). In addition to this verse, the verses *al-Ra'd* 13/16, *al-Isrā* 17/42 and *al-Mu'minūn* 23/91 also express the same thing with different words. These verses state that if there is more than one god, the order that we currently observe in the world will be disrupted. Because the most basic feature of being a god is to do whatever he wants without any limitations. In this case, the conflict between these gods will be inevitable. If it is assumed that these gods agree among themselves, the idea of a single god is reached by saying that whichever god's opinion is agreed upon will be the real god, and that the others cannot be gods because they are ineffective.

We see that the early theologians accepted that *burhān al-tamānu'* was conclusive evidence. Māturīdī and Ash'arī also defended the certainty of this evidence, and many later theologians accepted this issue. Philosophers and theologians of the period of philosophical theology have accepted that this evidence is not conclusive evidence. Ibn Rushd and Taftāzānī were the prominent ones who claimed that this evidence was not conclusive. Taftāzānī says that this verse in the *Anbiyā Sūrah* is only suitable evidence to convince the masses. He also states that the necessity that the existence of two gods would disrupt the order of the universe is based on custom as a general acceptance regarding human life. Thus, he thinks that this is only unreliable evidence that aims to persuade and manipulate large audiences. Because although there may be situations such as conflict and victory between two rulers in the visible world, the opposite situation may also be valid. In other words, it is wrong to evaluate the existence of two gods in terms of conflict and victory.

Molla Aḥmad al-Cunaydī (d.1284/1867), 'Abd al-'Aziz b. Aḥmad al-Farhārī (d. 1239/1823) and 'Alā al-dīn al-Bukhārī (d. 841/1437) are known as scholars who accepted this view of Taftāzānī. Ahmad b. Mūsā al-Hayālī (d. 875/1470), Kamāl al-dīn Ibn al-Humām (d. 861/1457), Abd al-latif b. Mohammad al-Kirmānī (d. IX/XV. century?) opposed Taftāzānī's view. And they argued that *burhān al-tamānu'* was definitive evidence.

Mahmad Amin Uskudārī, as a Sufi scholar, opposes Taftāzānī's views in this treatise. We think that this study will fill a gap in the theological literature.

Giriş

Mehmed Emin Üsküdârî ve Temânu' Risâlesi

Tam adı Mehmed Emin b. Mehmed b. Abdülhayy b. İbrâhim Üsküdârî olan müellifin nerede ve ne zaman doğduğu net olarak bilinmemektedir. Dedesi ve babası ile ilgili bilgilerdeki karışıklıklar sebebiyle doğum yerine dair farklı çıkarımlar olduğu görülmektedir.¹ Kaynaklarda babasının Abdülhay Efendi olduğu kaydedilmişse de aslında Abdülhay Efendi onun dedesidir. Abdülhay Efendi ise Aziz Mahmûd Hüdâyî'nin (ö. 1038/1628) torunudur. Bu durumda Üsküdârî, Aziz Mahmûd Hüdâyî'nin torununun torunu olmaktadır. Babası Ebussuûd Mehmed Efendi olup müderris ve kadılık görevlerinde bulunmuş ve Ankara'da kadı iken 1100/1689 yılında vefat etmiştir.² Üsküdârî Mehmed Emin ise *Şerhu Tehzîbi'l-mantık* isimli eserini yazdıktan sonra (1149/1736) yılında Üsküdar'da vefat etmiştir. Mezar taşında "Ma'dinu'l-fazli ve'l-edeb" (fazilet ve edebın kaynağı) şeklinde bir ibare yazılmış olup, bu ibarenin ebced hesabına göre hicrî 1149'a denk gelmesi, onun vefat tarihinde farklı ihtimalleri ortadan kaldırmaktadır.³ Üsküdârî kelâm, tefsir, felsefe, mantık, fıkıh, Arap dili ve belâgatı, astronomi gibi birçok ilim dalında eser telif etmiş olan velûd bir âlimdir. Eserleri çoğunlukla şerh ve haşiye türü risâlelerdir.

Üsküdârî, sûfi bir kişiliğe sahip olup ilk olarak Şeyh Murad Nakşibendî'ye (ö. 1154/1741), sonrasında Şeyh Osman Mevlevî'ye (ö.1109/1729-30) son olarak da Celvetiyye tarikatına intisap etmiştir.⁴ Tasavvufa olan bu meylini eserlerine de yansıtmıştır. İtikatta Mâtürîdî olmasına rağmen kelâma dair konularda kimi zaman Eş'arîliğin kimi zaman ise Mâtürîdîliğin görüşlerini benimsemesi mezhepler üstü bir tavrı olduğunu göstermektedir.⁵ Fikhî konularda ise Hanefî mezhebinin görüşlerini aktarırken "ashâbımız", "delilimiz" ve "bize göre" gibi tabirleri kullanması, Şafiî mezhebinin görüşlerini ise "Şafiî'ye göre şöyledir" gibi ifadelerle aktarması onun fıkıh mezhebinin Hanefîlik olduğunu göstermektedir.⁶

1 Kamuran Gökdağ - Mehmet Zahit Tiryaki, "Üsküdârî, Mehmed Emin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), EK-2/633; Mehmed Emin Üsküdârî, *Telhisu Tehâfütü'l-Hukemâ fi Mezâhibi Ehli'l-Ehvâ (Eleştirmeli Metin - Çeviri)*, ed. Gürbüz Deniz, çev. Kâmuran Gökdağ (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014), 25-26; Mehmet Zahit Sezer, *Mehmed Emin Üsküdârî'nin "Şerhu Mebhasi'l-İlm min Şerhi'l-Akâid" İsimli Risalesinin Tahkik, Tercüme ve Tahlilî* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, ts.), 7.

2 Saliha Kır, *Mehmed Emin Üsküdârî ve Şerh-u Kaside-i Nuniyye fi İlmi'l-Akaid İsimli Eserin Kelam Açısından Tahlilî* (Karabük: Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 20; Sezer, *Mehmed Emin Üsküdârî'nin "Şerhu Mebhasi'l-İlm min Şerhi'l-Akâid" İsimli Risalesinin Tahkik, Tercüme ve Tahlilî*, 6.

3 Üsküdârî, *Telhisu Tehâfütü'l-Hukemâ fi Mezâhibi Ehli'l-Ehvâ (Eleştirmeli Metin - Çeviri)*, 33; Sezer, *Mehmed Emin Üsküdârî'nin "Şerhu Mebhasi'l-İlm min Şerhi'l-Akâid" İsimli Risalesinin Tahkik, Tercüme ve Tahlilî*, 7.

4 Üsküdârî, *Telhisu Tehâfütü'l-Hukemâ fi Mezâhibi Ehli'l-Ehvâ (Eleştirmeli Metin - Çeviri)*, 27.

5 Üsküdârî, *Telhisu Tehâfütü'l-Hukemâ fi Mezâhibi Ehli'l-Ehvâ (Eleştirmeli Metin - Çeviri)*, 31. Kâside-i Nuniyye Şerhi'nde bu tür bir Eş'arî ve Mâtürîdîlik üstü anlayışı görmekteyiz. Zira yer yer Eş'arî sıklıkla da Mâtürîdî'nin görüşlerini tercih ettiği anlaşılmaktadır. Mesela; onların fiileri hususunda Eş'arîliğin görüşünü benimser ve yine hüsn kubuhun akıl ile mi yoksa nakil ile mi bilineceği tartışmasında Eş'arî'nin görüşünü tercih etmektedir. Bk. Kır, *Mehmed Emin Üsküdârî ve Şerh-u Kaside-i Nuniyye fi İlmi'l-Akaid İsimli Eserin Kelam Açısından Tahlilî*, 102-103.

6 Ömer Türkmen, *Mehmed Emin el-Üsküdârî'nin "Nadratü'l-Enzâr fi Şerhi'l-Menâr" Adlı Eserinin Tahkiki* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 40.

Mehmed Emin Üsküdârî farklı disiplinlerde birçok eser telif etmiş olup hakkında modern dönemde tez ve makale şeklinde çok sayıda çalışma vardır. Bu çalışmalar arasında Üsküdârî'nin hayatı ve eserlerine dair içerdiği bilgiler bakımından kıymeti haiz olan Gökdağ'ın hazırladığı eseri zikretmeden geçmemek gerekir.⁷

Çalışmamıza konu olan risâlenin nüshası, İstanbul Hacı Selim Ağa Yazma Eser Kütüphanesinin Kemankeş Abdülkâdir Emin Hoca koleksiyonunda 00556/003 numara ile yer almaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla risâlenin başka bir nüshası bulunmamaktadır. Bu risâle, bir mecmua içinde bulunan risâlelerin üçüncüsüdür. Mecmûanın zahriyesinde risâlenin adı, *Risâle müfrede li-burhânî't-temânu'* şeklinde yazılmıştır. Ayrıca burada eserin Üsküdâr Vâlide Atîk Camii'ne vakfedildiğine dair bir vakıf mührü de yer almaktadır. Bu vakıf mührü zahriye ile sınırlı kalmayıp risâlenin de içinde bulunduğu mecmuanın muhtelif yerlerinde bulunmaktadır. Bunun yanında risâle iki varak ve altmış iki satırdan oluşmaktadır. Derkenarda Üsküdârî'nin açıklamaları ve değerlendirmeleri yer almaktadır. Üsküdârî yer yer kendi metni üzerindeki açıklamalarına derkenarlarda işaret ederken, bu açıklamalarını kimi zaman ok işareti kimi zaman da rumuzlar kullanarak belirtmiştir. Hem derkenarlarda hem de risâlenin ana metninde kimi yerlerde karalamalar da bulunmaktadır.

Risâle müfrede li-burhânî't-temânu', Üsküdârî'nin diğer eserlerinin yazmalarıyla⁸ karşılaştırıldığında el yazılarının benzerlik gösterdiği görülmektedir. Ayrıca derkenarda yer alan açıklamalardaki "minhu" ifadeleri risâle metninin hattı ile benzerlik göstermektedir. Bu da risâlenin müellif nüshası olduğunu göstermektedir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla eserin tek nüshası bulunması sebebiyle çalışma bu risâle üzerinden gerçekleştirilmiştir. Risâlenin kayıt altında bulunan nüshasına dipnotlarda "م" harfiyle işaret edilmiştir. Derkenardaki minhûvât türünden notlar ve metin içindeki satır aralarında bulunan notlar tespit edilip dipnota eklenmiştir. Ayrıca müellifin ifadesi olmayan ifadeler ve varak numaraları köşeli parantez ile belirtilmiştir. Bunun yanında eserin tercümesi de yapılmıştır.

1. Allah'ın Birliğini İspat Açısından Burhân-ı Temânu' ve Değeri

İslâm'ın en önemli ilkesi "tevhid"dir. Arapça bir kelime olan tevhid, "v-h-d" kökünden türemiş olup lugatta "bir şeyin tek olduğuna hükmetmek" ve "bir şeyin tek olduğunu bilmek" mânalarına gelmektedir. İstîlâhî ve şer'î olarak ise tevhid, "Allah'ın zatında ve sıfatlarında tek olduğuna, herhangi bir ortağının bulunmadığına iman" demektir. Bu kelime ayrıca ilâhî zâtı, tüm olumsuz

7 Üsküdârî, *Telhisu Tehâfütü'l-Hukemâ fi Mezâhibi Ehli'l-Ehvâ (Eleştirmeli Metin - Çeviri)*, 34-42.

8 Bk. Mehmed Emin Üsküdârî, *Şerhu'l-berâhîni'l-ğamseti'l-meşhûra fi'l-ğikmeti li-isbâti tenâhi'l-Eb'âd ve buğlâ-ni't-telselsül me'a es'iletihâ ve ecvibetihâ* (İstanbul: Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Kemankeş Koleksiyonu, 321), 1a-9b.

tasavvurlardan tenzih etmek mânâsına da gelmektedir.⁹ Allah'ın bir olması (vâhid, tek) O'nun nefy ve ispat cihetiyle tenzih edilmesi gereken her şeyden ayrı tutulması ve kendisiyle kâim sıfatlarının varlığını kabul etmek bakımından, ortağının olmaması demektir. Diğer yandan burada "vâhid, bir" olmasından anlaşılması gereken şey, parçalara ayrılamayan "bir" şeklindeki bir mâna olmamalıdır. Zira şayet vâhid kelimesi, parçalara ayrılamayan anlamıyla Allah için kullanılacak olsa bu yönüyle herhangi bir övgü taşımayacaktır. Çünkü "cüz-i lâ yetecelezz" denilen maddenin en küçük yapı taşı da bu anlamda vâhid kabul edilmekte ve bu yönüyle herhangi bir övgü hak edecek bir durum söz konusu olmamaktadır. Burada vâhid ile kastedilmesi gereken mâna, yüce Allah'ın sıfat ve zâtında ortağı olmayan mânada "vâhid, bir" olduğu tarzındaki bir kasıt olmalıdır. Zira vâhid kelimesi ancak bu anlamıyla övgü ifade etmektedir.¹⁰

İtikâdî mezhepler arasındaki anlayış farklılığının ortaya çıktığı ve en büyük ayrılıkların yaşanmasına sebebiyet veren meselelerden biri de kuşkusuz tevhid başlığı altında ele alınan zât-sıfat meselesi olmuştur. Mu'tezile, sıfatların zât ile kâim olan mânalar olduğunu reddederek, sıfatların O'nun zâtının aynı olduğu şeklinde bir anlayışa gitmiştir. Onların bu yaklaşımı, hasımları tarafından sıfatların iptali şeklinde anlaşılmıştır. Buna mukabil Ehl-i sünnet kelâmcıları ise sıfatların zât ile kâim kadim mânalar olduğunu, bu türden kadim sıfatları ispat etmenin Mu'tezile'nin iddiasının tam aksine tevhid ilkesine herhangi bir zarar vermeyeceğini dile getirmişlerdir. Başka bir ifadeyle Sünnî paradigmaya göre bahse konu sıfat anlayışı, Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi "taaddüd-i kudemâ" yani ezeli varlıkların çokluğu problemine mahal vermemektedir.¹¹

Zât, sıfat ve fiillerde bir (tek) olmayı ifade eden tevhid, Allah'ın âlem ile olan ilişkisi neticesinde bir ilâhın gerekli olup olmaması meselesini gündeme getirmektedir. Zira bir şeyin meydana gelmesinde tek bir ilâhın dışında başka bir ilâhın olması halinde birbirine engel olma durumu söz konusu olmaktadır. Bu surette de iki ilahtan birinin acizliğini gerekli kılabilecek bir sonuç ortaya çıkacaktır. Bu nedenle tevhid ilkesi ışığında aciz olanın ilah olma vasfını haiz olamayacağı sebebiyle tek bir ilâhın var olması gerekli olacaktır.

Kelâmcıların Allah'ın birliği konusunda kullandıkları delillerden ikisi de burhân-ı tevârüd ve burhân-ı temânu' delilleridir. Burhân-ı tevârüd delilinde birden fazla sayıda ilâh bulunması durumunda bu ilâhların uyum halinde olma durumları değerlendirilir. Buna göre bir makdûr, aynı anda iki veya daha fazla ilâhın etki etmesiyle yaratılamaz. Bu durumda bir makdûr olarak âlem, ya

9 Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf Cürçânî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, thk. Heyet (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1983), 69; Mevlüt Özler, "Tevhid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/18.

10 Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-uşûl'l-İmamse*, thk. Abdülkerim Osman (Kâhire: Mektebetü Vehbe, 1996), 277.

11 Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid Şerîf el-Cürçânî, *Şerh'ul-Mevâkif*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), 3/77-82.

bu ilâhların iş bölümü yapmaları yoluyla ortaklaşa yaratılmıştır ya da önce bu ilâhlardan biri yaratmış sonra diğeri yaratılan âlemi yok edip tekrar yaratmıştır. İlk durumda bu ilâhların hiçbirinin âlemi tek başına yaratamadığına hükmedilir. İkinci durumda ise mevcut âlemi yok edip tekrar yaratmanın hâsılı tahsil etme anlamına geleceği ve bir ilâhın böyle abes bir işle uğraşmayacağına hükmedilerek ilk yaratanın ilâh olacağı, diğerlerinin ise ilâh olmayacağına hükmedilir ve âlemin tek ilâh tarafından yaratıldığı sonucuna varılır.¹²

Burhân-ı temânu' ise şu âyette ifadesini bulan bir delildir: "Eğer yer ve gökte Allah dışında ilâhlar var olsaydı, her ikisi de (yer ve gök) fesada uğrardı" (el-Enbiyâ sûresi 21/22).¹³ Bu âyet referans alınarak birden fazla sayıda ilâhın var olması durumunda âlemde şu an müşahede ettiğimiz düzen ve intizamın, bu ilâhların bir gün çatışabileceği imkânından yola çıkılarak bozulacağına hükmedilmektedir. Çünkü ilâh olmanın en temel özelliği, sınırlanma olmaksızın dilediğini yapmaktır. Eş deyişle "fâil-i muhtâr" olma özelliği, ilâh algısının olmazsa olmaz bir hususiyetidir. Böyle bir durumda sonsuz yetkiye sahip bu ilâhların bir gün çatışma imkânı bulunmaktadır. Çatışma gerçekleştiğinde ise muhtemel şıklar imkânsızlığa kapı araladığı gerekçesiyle elenir ve çözümün ancak tek bir ilâhın kabulüyle mümkün olduğu sonucuna varılır. Bu ilâhların aralarında anlaşmalarının varsayılması durumu da bir çözüm olmadığı belirtilir. Çünkü bir anlaşma varsayıldığında hangi ilâhın görüşü üzerinde anlaşılırsa onun gerçek ilâh olacağı, diğerlerinin etkisiz olmaları sebebiyle ilâh olamayacakları söylenerek tek ilâh fikrine ulaşılmaktadır.

Temânu' delilinin temel düşüncesi iki ilâh arasındaki ilişkinin nasıl olacağı üzerinden değerlendirilmiştir. İki ilâhın varlığı üzerinden işlenen bu delilde iki ilâhın arasındaki ilişkiler de aşağıdaki gibi olmaktadır:

- Ya her ikisi de yaratmaya kâdir olur,
- ya her ikisi de kâdir olmaz,
- ya da birisi kâdir olur diğeri olmaz.¹⁴

Yukarıda sayılan ilk şıkkın sonucunda hem varlığı hem de yokluğu irade etmek neticesi çıkar ki böyle bir şeyin olması imkânsızdır. Zira bir şeyin aynı anda hem var olması hem de yok olması gibi bir durum imkânsızdır. İkinci şıkkın neticesi ise açık olarak ikisinin de iradesinin gerçekleşmemesi şeklinde tezahür etmektedir. Böyle bir durumda ise her iki ilâhın da acizliği ortaya çıkmaktadır ki aciz olan, olamaz. Geriye kalan son şıkta ise ilâhlardan birinin iradesinin gerçekleşmesi tek makul seçenek olarak belirmektedir. İradesi yerine gelmeyen ikinci ilâh ise aciz

12 el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 3/70-76.

13 Bu âyetin yanı sıra er-Ra'd sûresi 13/16, el-İsrâ sûresi 17/42 ve el-Mü'minûn sûresi 23/91 âyetleri de farklı lafızlarla aynı hususu ifade etmektedir

14 Ebu'l-Muîn Neseî, *Tebşîratü'l-edille fi uşûlî'd-dîn*, thk. Hüseyin Atay (Ankara: Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı, 2004), 109-110; Ebû Mansûr Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), 90.

kaldığından ilâhlığı söz konusu olmamaktadır. Sonuç olarak ilâhların birden çok olması mümkün görünmemektedir. Başka bir ifadeyle iradesi gerçekleşen ilâh, yalnızca tek olan Allah olmaktadır.¹⁵

2. Burhân-ı Temânu'un Kesinliği Meselesi

Burhân-ı temânu'un kati bir aklî delil olup olmadığı konusu ihtilafıdır. Bu delilin kesin bir aklî delil olduğunu savunanların yanında onu eleştirenler de olmuş, kimileri tarafından da bu delilin iknâî/hatâbî olduğu savunulmuştur. Sözlükte "bir topluluğa hitap etmek" anlamına gelen hatâbe (hatâbet), mantık ve kelâm terimi olarak "zanniyât veya makbûlâta dayanan öncüllerle oluşturulan kıyas" diye tanımlanır.¹⁶ Hatâbî deliller, zorunlu bilgi ifade eden kesin aklî delilleri (burhân) anlamaktan âciz olan halk kitlelerini ikna etmek amacıyla kurulmuş kıyaslardır. Bu tür istidlâlin asıl işlevi, insanları inanç hususunda aydınlatmak, fikirlerinin değiştirilmesini sağlamak, kötülüklerden uzaklaştırıp fazilete yöneltmektir.¹⁷ İslâm filozoflarının yanında Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) ve Teftâzânî (ö. 792/1390) gibi müteahhir dönem kelâm âlimleri de genellikle naklî delillerin hatâbî karakter taşıdığını kabul etmişlerdir.¹⁸ Zira Râzî'ye göre naklî deliller, dil ilimlerine dayanmaktadır ve dil ilimleri de yöntemleri gereği zan içermektedir. Böylece naklî deliller zan ifade etmekte, aklî deliller de kesinlik ifade etmektedir.¹⁹ Teftâzânî de Râzî'nin söylediklerine benzer ifadeler kullanmaktadır. O da Râzî gibi aklın asıl, naklin ise fer' olduğunu vurgulamaktadır. Akıl ile nakil çeliştiğinde aklın takdim edilmesi gerektiğini, naklin zan, aklın ise kesinlik ifade ettiğini vurgulamaktadır.²⁰ Bu durumda akıl ile nakil çeliştiğinde nakil te'vil edilir.²¹ Zan ifade eden delil, kesin olan delil ile çelişmez.²² Bu ilke Râzî sonrası tüm mütekellimlerce temel bir esas olarak kabul edilmiştir.

Muhatabı ikna ve hasmı ilzam etmek üzerine kurulmuş aklî delillere zannî delil ismi verilmiştir. Naklî deliller ise sübût ve mânaya delâletleri açılarından değerlendirilmiştir. Bu cihetlerden (sübût ve mânaya delâlet) herhangi birinin kesin olmaması sonucun da zannî olmasına sebep olmaktadır. Bu mânada naklî delillerin tek başlarına kesinlik ifade etmediği ancak zan ifade edecekleri söylenmiştir.²³

15 Neseî, *Tebşîratü'l-edille fi uşûli'd-din*, 109; Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, 90; Sa'düddin Mes'ûd b. Ömer Teftâzânî, *Şerhu'l-akâ'idin-Neseîyye*, thk. Ali Kemâl (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 2014), 49.

16 İbrahim Emiroğlu - Hülya Altunkaya, *Örneklerle Mantık Sözlüğü* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 135.

17 Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, 99; Emiroğlu - Altunkaya, *Örneklerle Mantık Sözlüğü*, 135.

18 Yusuf Şevki Yavuz, "Hatâbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/443.

19 Ebû Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Me'âlimu uşûli'd-din*, thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd (Beyrüt, ts.), 25.

20 Mehdi Cengiz, "Dilde Kesinlik Konusunda Molla Gürânî'nin Birleştirici Yorumu ve Bunun Eleştirisi", *Trabzon İlahiyat Dergisi* VIII/2 (2021), 142-143.

21 Sa'düddin Teftâzânî, *El-Makâsîd (Kelâm İlminin Maksatları)*, ed. Ahmet Kaylı, çev. İrfan Eyibil (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 122.

22 Yusuf Şevki Yavuz, "Delil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/137.

23 Yavuz, "Delil", 9/137.

Kati delil ise asla şüphe ve tereddüde mahal vermeyecek derecede açık ve doğruluğu kesin olarak bilinen delildir. Örneğin “Kıbrıs bir adadır” hükmü kesin bir tasdiğe/yargıya dayanıp gerçeğe de uygun olduğu için yakîn/kesin bilgi ifade etmektedir. Yakîniyyât, bedîhî ve nazarî olarak ikiye ayrılmaktadır. Bu ikisi de kendi içerisinde bedîhiyyât/evveliyât, fitriyyât, müşâhedât, hadsiyyât, mücerrebât ve mütevâtirât olmak üzere altı kısma ayrılmaktadır.²⁴

İlk dönem kelâmcılarının burhân-ı temânu’un kat’î/kesin bir delil olduğu görüşünde olduğunu görüyoruz. İmam Mâtürîdî (ö. 333/944) ve Eş’arî (ö. 324/935-36) bu delilin kesinliğini savunmuşlar, bu husus sonraki kelâmcılar tarafından da kabul edilmiştir.²⁵ Bu âlimlerin söz konusu kanaatlerini birtakım temel postulatlar/prensiplere dayandırdıkları görülmektedir. Bunlar, zıtların birleşmesinin veya aynı anda hem var hem de yok olmalarının mümkün olmadığı, bir tercih edici/müreccih olmadan tercihin olmayacağı, ilâhlardan birinin bir şeyi dilemesinin diğerinin bunun zıddını dilemesine engel olacağı ve bunun ilâhlar için acizlik ifade edeceği, noksanlık ifadelerinin ilâhlar için söylenemeyeceği şeklindeki temel prensiplerdir.²⁶

Felsefeciler ile felsefî kelâm dönemi kelâmcıları ise bu delilin iknâî bir delil olduğunu savunmuşlardır. Bu delilin kesinlik ifade etmediğini öne sürenlerin başında İbn Rüşd (ö. 595/1198) ve Teftâzânî gelmektedir. İbn Rüşd, burhân-ı temânu’ konusunda Eş’arîler’in delillerini yeterli bulmaz ve bu delilin zayıflığına işaret eder. Zira ona göre, görünen âlemde de müşahade ettiğimiz üzere iki irade sahibinin ittifak etmesi de ihtilaf etmesi de aklen mümkündür. İttifak etmek ise ihtilaf etmenin aksine ilâhlık vasfına daha layıktır. İki ilâh, âlemin yaratılması üzerine ittifak ettiklerinde yaratmaya konu olan bir nesnenin yaratılmasında ittifak etmiş iki yaratıcı olacağını söyler. İbn Rüşd, ayrıca ilgili âyetin kesinlik ifade etmediğini avamı da ikna edemeyecek kadar kapalı olduğunu söylemektedir.²⁷

Burhân-ı temânu’ delilini yeterli bulmayan Teftâzânî de Allah’ın birliğine dair ortaya atılan bu delilin zayıf olduğunu öne sürmektedir. Zira o, Enbiyâ sûresindeki mezkûr âyetin iknâî yani halk kitlelerinin ikna edilebileceği bir delil olduğunu söylemektedir. Ayrıca iki ilâhın varlığının âlemin düzenini bozacağına dair gerekliliğin insan hayatına dair oluşmuş bir genel kabul olarak örfe dayandığını dile getirmektedir. Böylece bu delilin ancak *hatâbiyyât*tan sayıldığını yani geniş halk kitlelerini ikna etmek ve yönlendirmek maksatlı bir

24 Emiroğlu - Altunkaya, *Örneklerle Mantık Sözlüğü*, 326-328.

25 İmam Mâtürîdî, iki ilâhın varlığının rab olma vasfını ortadan kaldırdığını zira bu durumda acziyet ve bilgisizlik durumu ortaya çıkacağını bildirmektedir. Meselenin ayrıntısı için bk. Mâtürîdî, *Kitâbu’t-Tevhîd*, 90-95; Ebü’l-Hasen Ali b. İsmâîl el-Eş’arî, *el-Lûma’ fi’r-red ‘alâ ehli’z-zeyğ ve’l-bida’*, thk. Hamude Garabe (el-Mektebetü’l-Ezheriyyetü li’t-Turâs, ts.), 21-22.

26 İsmail Şık, “Burhan-ı Temanu’ya Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (Haziran 2010), 24.

27 Ebü’l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubî el-Endelüsî İbn Rüşd, *el-Keşf an menâhici’l-edille*, thk. Muhammed Âbid el-Câbirî (Beyrut: Merkezü Dirâsâti’l-Vihdeti’l-Arabiyye, 1998), 123-125.

delil olduğunu vurgulamaktadır. Zira görünen âlemde iki hükümdar arasında bir çatışma ve galip gelme gibi durumlar yaşansa da bu durum sadece görünen âlemi ilgilendiren bir husustur. Yoksa iki ilâhın varlığını çatışma ve galip gelme açısından değerlendirmek yanlıştır.²⁸

Teftâzânî birden fazla ilâh olması durumunda âlemde müşahede ettiğimiz düzenin bozulacağına dair düşünceye bu ilâhların bu düzen üzere ittifaklarının mümkün olduğunu söyleyerek karşı çıkmaktadır. Bu ilâhlar arasında ihtilafın gerçekleşeceği kabulü iknâidir. Çünkü böyle bir durumda düzenin bozulacağına ve bozulmayacağına dair kesinlik yoktur. Her iki ihtimal de mümkündür. Çatışma ve temânu' mümkün olunca âlemin meydana gelmesi de gelmemesi de mümkündür. Dolayısıyla ilâhların birden çok olma durumunda âlemin var olmasının mümkün olmadığına dair kanaat de yanlıştır.²⁹ Sonuç olarak Teftâzânî'ye göre Allah'ın birliğine dair getirilen temânu' delili zayıf ve aklen böyle bir zorunluluk da bulunmamaktadır. Akıl birden fazla yaratıcı olmasını aklen mümkün görmektedir.³⁰

Molla Ahmed el-Cüneydî (ö.1284/1867), Teftâzânî'nin görüşünün bu âyetin zannî bir delil ifade ettiği, kesin bilgi ifade etmediği yönünde olduğunu belirterek bu konuda ona katıldığını belirtmektedir. Ona göre de iki ilâhın varlığı durumunda âlemin fesada uğraması şeklindeki gereklilik insanların örfüne dayanmaktadır. Bu surette iki ilâhın varlığının âlemin fesada uğramasını gerektirmesini kapsayan delil de iknâî delil olmaktadır. Zira örfe dayanan hükümler kati delil mesabesinde olamaz.³¹ Abdülaziz el-Ferhârî (ö.1239/1823) de Teftâzânî'nin ilgili âyetin iknâî olduğuna dair değerlendirmelerini sahiplenir tarzda yorumlarda bulunmuştur. Ferhârî'ye göre de bu âyetin lafzı zannî olup, bu âyete zannî/iknâî delil denmiştir. Zira âyet, delilin külfetine katlanamayacak olanları ikna etmektedir.³² Ayrıca Ferhârî'ye göre, her ne kadar âyetin iknâî olduğunu söylemek âyete karşı işlenmiş bir haksızlık olarak telakki edilse de esasında böyle bir durum söz konusu değildir. Diğer bir ifadeyle o, âyetin katilik değil de zannîlik ifade etmesi âyetin kıymetine ve biricik oluşuna bir hâle getirmediğini dile getirmektedir. Bunun yanında mümin bir kimsenin bu âyetin kesin bir delil olmasını arzulayacağını söyleyerek, mümin bir vicdanın âyete bu türden bir yaklaşımı da kabul edemediğine vurgu yapmaktadır.³³

Müteahhirûn dönemi âlimlerinden burhân-ı temânu'un kesinlik taşıdığına yönelik görüşler ortaya koyanlar da olmuştur. Bu isimler genel olarak Teftâzânî

28 Teftâzânî, *Şerhu'l-akâidi'n-Nesefiyye*, 48-49.

29 Teftâzânî, *Şerhu'l-akâidi'n-Nesefiyye*, 48-49.

30 Fatih İbiş, "Temânu' Dışında Alternatif Bir Tevhit Delili: Mekânsızlıkta İki Mekânsız Tanrı", *Kelâm Araştırmaları Dergisi Kader XXI/2* (2023), 828.

31 Cüneydî Molla Ahmed, *Hâşiyetü Molla Ahmed alâ şerhi'l-akâ'id". Mecmûatü'l-havâşî'l-behiyye alâ şerhi'l-akâ'id'i'n-Nesefiyye.*, nşr. Abdülkerim (Mektebe-i İslamiyye Mizânü Markib, 1392), 89.

32 Muhammed Abdülaziz el-Ferhârî, *en-Nibrâs*, thk. Muhammed Yakub Reşid vd. (Karaçi-Pakistan: Mektebetü'l-Büşrâ, 2015), 165.

33 el-Ferhârî, *en-Nibrâs*, 167.

üzerinden bir eleştiri gerçekleştirmişlerdir. Bu hususta Şemseddin Ahmed b. Musa el-Hayâlî (ö. 875/1470), Kemâlüddin İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457) ve Abdüllâtîf b. Muhammed el-Kirmânî (ö. IX/XV. asır?) öne çıkan isimlerdir.

Bunlardan Hayâlî'ye göre bu ilgili âyet, mutlak manada yaratıcının birden çok olması olarak anlaşılırsa, bu âyet iknâî bir delil olur. Ancak âyetin zahiri gökyüzünde ve yeryüzünde müessir olan yaratıcının birden çok olmasını nefyetmektedir. Böylelikle iki ilâhın varlığının âlemin fesada uğramasını gerektirmesi kesinlik taşımaktadır. Zira yeryüzünün ve gökyüzünün yaratılmasında iki müessir yaratıcı olsaydı, bu görünen âlem tümünden yaratılmaz ya da bir kısmı yaratılırdı. Bu takdirde de iki ilâhın tesiri ya her biri tek başına bir şey üzerinde ya da ayrı ayrı farklı şeyler üzerinde veyahut da biri bir kısmını biri de bir diğer kısmını irade edecek şekilde parça parça olurdu. Ancak bunların üçü de imkânsızdır. Zira birincisinde tevârüd (iki iradenin bir mevcutta çakışması) meydana gelmektedir. İkinci ve üçüncü durumda ise temânu'un gerçekleştiği ve temânu'un da imkânsız olmasından dolayı iki ilâhtan birinin yaratıcı olamayacağını söylemektedir. Sonuç olarak da ona göre âlemin yok olması gerekmektedir.³⁴

İbnü'l-Hümâm da Teftâzânî'ye karşı çıkararak bu âyetin kesinlik ifade ettiğini, zan ifade etmediğini söylemektedir. Bunun yanında o, ilâhların birden çok olmasını bir şehirde iki hükümdarın olmasına benzetmektedir. O, "İki hükümdarın bir şehirde anlaşması mümkün değilken, ayrıca her biri tek olmayı arzularken bu durum iki ilâh arasında nasıl farklı olabilir?" demektedir. Ayrıca mezkûr âyetin işaret ettiği delilin, halkı ikna edici değil, kesinlik ifade eden bir delil olduğunu da dile getirmektedir.³⁵

Kirmânî, Teftâzânî'yi küfürle itham edecek bir şekilde eleştirmiş ve bu hususta *Risâletü't-tevhîd* adlı bir risâle de kaleme almıştır. Teftâzânî'nin âyetin iki ilâhın varlığını iptal etmediği yönündeki açıklamasının âyetin mânâsını değiştirmek anlamına geldiğini söylemiştir. Kirmânî'ye göre Teftâzânî, âyetin iknâî olduğunu söyleyerek hem aklen hem de naklen ilâhların çokluğunu iddia etmiş ve fâsîd aklına müracaat ederek ilâhların çokluğunu da böylece ortaya koymuştur.³⁶

İbn Kutluboğa'nın (ö. 879/1474) naklettiğine göre Teftâzânî'nin öğrencisi olan Alâuddin el-Buhârî (ö. 841/1437) de hocasına karşı yöneltilen eleştirilere karşılık vermiştir. Buhârî, Allah'ın birliği meselesinde öne sürülen bu delili hastaya verilen ilaca benzetmektedir. Bu bağlamda o, doktor ilaç konusunda tecrübe sahibi biri değilse ve hangi ilacın hastaya iyi geleceğini bilmiyorsa verilen ilacın kişiyi iyileştirmekten uzak olacağını ve hastaya daha çok zarar

34 el-Ferhârî, *en-Nibrâs*, 168; Hayâlî, "Hâşiyetü'l-allâme el-Hayâlî alâ şerhi'l-akâid" *Mecmûatü'l-havâşî'l-behiyye alâ şerhi'l-akâid'i'n-Nesefiyye*, 90.

35 Kemâlüddin Muhammed b. Hemmâm el-Hanefî İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâmere şerhu'l-müsâyeri fi'l-'akâ'id'i'l-münciye fi'l-âhire*, thk. Kemâleddin Kârî - İzzüddin Ma'mîş (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2004), 74-75.

36 Abdüllâtîf Ebü'l-Feth el-Kirmânî, *Risâletü't-Tevhîd* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3556), vr.32-33.

verebileceğini hatırlatmaktadır.³⁷ Ona göre Kur'ân-ı Kerim'de âlimlerden başkasının bilemeyeceği kesin deliller ve bunların yanında hem avamın hem de havassın anlayacağı hatâbî deliller vardır. Enbiyâ sûresinde geçen âyetteki ilâhların çokluğunun, âlemin fesada uğramasını gerektirmesi delili hatâbî bir delildir. Ancak âyetten hem ibare hem de işaretin delâleti³⁸ üzerinden bir açıklama yapan Buhârî, âyetten iki farklı sonucun çıktığını vurgulamaktadır. İbarenin delâletinden anlaşılan şudur: Birden çok ilâhın bulunması halinde âlemin düzenden çıkması gerekir. Ama bu türden bir gereklilik ilâhlar birbirine muhalefet etmesi halinde gerçekleşecektir ki bu da kesinlik taşımamaktadır. Bununla beraber ortak olmaları ve ittifak etmeleri de mümkün olmaktadır. Sonuç olarak da iki ilâhın bulunmasının âlemin fesada uğramasını gerektirmesi de örfe dayanmaktadır. Bununla beraber işaretin delâletinden anlaşılan şu olmaktadır: İki kâdir ilâhın arasında kudrete konu olan nesnenin oluşu ya iki ilâhın aciz olmasını ya da ikisinden birinin aciz olmasını gerektirmektedir. Bu da âlemin fesada uğramasına sebep olmaktadır.³⁹ İbarenin ve işaretin delâletinin farklı oluşu, yani ibarenin delâletinin âyetin ikna edici bir delil oluşturması, işaretin delâletinin de kesinlik bildirmesi çelişik bir durum değildir. Böylece iki ilâhın olması yeryüzü ve gökyüzünün fesâda uğramasını gerektirmektedir. İbarenin delâleti ile de iki ilâhın varlığı aklen mümkün olmayan bir sonuçtur.⁴⁰ Son olarak Muslihuddin el-Lârî (ö. 979/1572) de âyetin iknâî olduğuna dair görüşlerin olduğunu zikretse de buna karşı çıkmakta ve âyetin katilik ifade ettiğini vurgulamaktadır.⁴¹

3. Mehmed Emin Üsküdârî'nin Burhân-ı Temânu' Anlayışı

Üsküdârî, risâlesinde Teftâzânî özelinde burhân-ı temânu'a kaynaklık teşkil eden âyetin delil oluşunu tartışma konusu edinmiştir. Üsküdârî, Teftâzânî'nin bu delilin kesinlik ifade etmeyeceğine yönelik sözüne karşı çıkmış ve delilin halkı ikna eden iknâî bir delil olmayıp kesin bir delil olduğunu vurgulamıştır. O, Teftâzânî'nin bu delilin ilim erbâbı nezdinde kesin bir delil olarak ele alınamayacağı görüşünde olduğuna dikkat çekerek buna da karşı çıkmıştır. Teftâzânî, Enbiyâ suresi 22. âyetinin kesinlik doğurmadığını da dile getirmiştir. Bunu ise âyette ifade edilen iki yaratıcının varlığı ve âlemin fesada uğraması arasındaki gerekliliğin kesin olmayıp örfe dayanmasıyla gerekçelendirmektedir. Ona göre bu delil kesinlik arz eden burhân değil, halk kitlelerine hitap eden ve ikna etmeyi hedef alan hatâbî delil kategorisine girer. Zira görünen âlemde iki hükümdar arasında çatışma

37 Ebû'l-Adl Zeynüddin Kâsım b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısrî İbn Kutluboğa, *Şerhu'l-Müsâyere fi'l-'akâ'id il-münçiyeye fi'l-âhire*. (Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2006), 57.

38 İbarenin Delâleti: Nassın lafız ve sığasından ilk bakışta anlaşılan ve nassın asıl sevk amacı olan delalettir. İşâretin Delâleti: Lafız, ibarenin delaleti ve sözün asıl sev amacı dışında kalıp, dil ve mantık kuralları neticesinde çıkan manaya delalettir. Delâletin çeşitleri ve örnekler için bk. Ali Bardakoğlu, "Delâlet (Fıkıh)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/121.

39 İbn Kutluboğa, *Şerhu'l-müsâyere*, 58-59.

40 İbn Kutluboğa, *Şerhu'l-müsâyere*, 59.

41 Ali Akay, "Muslihuddin el-Lârî'nin 'Burhânü't-Temânu'" ile İlgili Bir Risalesi", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VII/1 (2005), 158.

yaşanması mümkün bir olaydır. Bu halk için ikna edici bir delil olabilir. Ancak iki ilâh arasında çatışma olmasını gerektiren aklî bir zorunluluk yoktur. Burada, görünen âlemdeki bir olayın gayb olana kıyas edilmesi durumu söz konusudur. Bu da görünen âlemin düzeninin bozulmasının örfe dayalı bir hüküm ile kıyas etmek demek olduğu için bir kesinlik oluşturmamaktadır.⁴² Teftâzânî, bu delille mevcut düzenin bozulmasının mümkün olduğu kastediliyorsa da, bu düzenin bozulmayacağına dair kesin bir delilin bulunmadığını belirtir. Aksine, nasların kıyamet günü gökyüzünün yıkılıp düzenin sona ereceği fikrine delil teşkil ettiğini söyler. Dolayısıyla, bu bağlamda, birden fazla ilâhın var olabileceği imkânı da açık hale geleceğini dile getirir. Ayrıca ona göre temânu'un imkânı âlemin meydana gelmemesini gerektirmemektedir.⁴³

Üsküdârî, Teftâzânî'nin tüm görüşlerine karşı çıkmış ayrıca Osmanlı döneminin önemli kelâmcılarından Hayâlî'nin kanaatini dile getirerek görüşünü desteklemiştir. Bununla beraber o, bu meselenin çözümüne dair daha basit bir yol olduğunu, bu çözümün kendisine mevhibe-i ilâhiyye ile verildiğini belirtmiştir. Üsküdârî'nin aklına gelen çözümün kendisine Allah tarafından bildirildiği şeklindeki söylem, onun sahip olduğu sûfî anlayışın bir yansıması olarak anlaşılmalıdır. Ayrıca konuyla ilgili olarak literatürde mezkûr âyetin delâleti açısından farklı isimler arasında birçok tartışma cereyan etse de Üsküdârî, konuyu Teftâzânî üzerinden değerlendirmektedir. Bu, onun probleme dair ortaya atacağı çözümünde iddialı olduğunu hissettirmektedir.

Üsküdârî bu meseleye söz konusu ilâhların sıfatlarına dikkat çekerek onların sonsuz ilim, kudret ve irâde sahibi olduklarının altını çizmektedir. Ona göre Allah'ın ezelden ebede bütün her şeyin bilgisinin sahibi olduğu bir ilim sıfatının olması, geçmiş ve gelecek her şeyi yaratmaya muktedir oluşu ve bunların yanında O'nun irâdesi, ilâhlık vasfını gösteren en temel şeylerdir. Bununla beraber ilmî ve yaratacağı şeylere yönelik olarak ise bizim hiçbir bilgimiz de yoktur. Zira O, sonsuz ilim, kudret ve irâde sahibidir. Şayet bu sıfatlara sahip iki ilâh olsaydı bu durumda âlemin fesada uğraması da kaçınılmaz bir durum olurdu. Zira bu sıfatları taşıyan iki ilâhın her ikisinin de bu türden sıfatlarının olması bu âlemin fesada uğraması sonucunu doğuracaktır. Üsküdârî'ye göre bu şekilde âlemin fesada uğraması kesindir. Zira ilâhî kudrete konu olan nesneye iki ilâhın bir tesiri olacak ve bu surette de o nesnenin varlığa gelmesi de mümkün olmayacaktır. Yani âyetin iki ilâhın varlığının âlemin fesada uğramasını gerektirmesi yönündeki delaleti kesinlik ifade etmektedir.⁴⁴

Üsküdârî, sıfatlar üzerinden temânu' delilini anlatarak bir bakıma meseleyi farklı bir açıdan dile getirmektedir. Zira bir ilâhın sonsuz ilim, kudret ve irâde

42 Teftâzânî, *Şerhu'l-'akâ'id'i'n-Nesefiyye*, 39; Mehmed Emin Üsküdârî, *Risâle Müfrede li Burhâni't-Temânû* (Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, 556), vr.26.

43 Teftâzânî, *Şerhu'l-'akâ'id'i'n-Nesefiyye*, 49-50.

44 Üsküdârî, *Risâle Müfrede li Burhâni't-Temânû* (Kemankuş Koleksiyonu, 556), vr.27-28.

sahibi olması fâiliyyet yönünden evrene yönelik boşluk oluşturacak hiçbir alan bırakmayacaktır. Zira bütün evreni kuşatan ilâhın ilim, kudret ve irâdesi başka bir ilâhın varlığına ihtiyaç bırakmamaktadır. Bu anlayışa göre iki ilâhın varlığı durumu söz konusu olur ve her iki ilâh da sonsuz ilim, kudret ve irâdeye sahip olursa her ikisinin evrende meydana gelecek olan bir şeyin yaratılıp yaratılmaması üzerinde dahi bir çıkmaza sebep olacağı aşikârdır. Bu nedenle kullar açısından bakılacak olursa bu türden sıfatları hâiz iki ilâhın varlığı âlemin fesada uğramasını gerekli kılmaktadır. Zira her birinin ilmi mâlum olan şeylerin bilgisini kuşatmaktadır. Bu sebeple iki ilâhın ilmi birbirinden ayrı olamaz. Bununla beraber mâlum olan şeylere dair bilgiler her iki ilâh için de ortak olacak ama her ikisinde ayrı ayrı olacaktır. Oysa bu bilgiler her ikisinde mevcut ise birinin diğerini tahsis etmesi gerekir.⁴⁵ Kudret ve irâde sıfatları açısından bakıldığında da durum bu şekildedir. Çünkü iki ilâhtan birinin mutlak irâde ve kudret sahibi oluşu diğerinin onu engellememesi ile ilgilidir. Diğer ilâhın engellememesi durumunda mutlak kudret ve irâde sahibi bir ilâh olması da bir acziyetin göstergesi olacaktır.⁴⁶ Hâlbuki sonsuz ilim, irâde ve kudret sahibi ilâhın kâdir-i mutlak olması hiçbir acziyete mahal olmaması ile alakalıdır. Böylece Üsküdarî sonsuz ilim, kudret ve irâde sahibi iki ilâh tasavvuru etrafında evrenin fesada uğrayacağı iddiasını ifade etmektedir.

Üsküdarî'ye göre yer ve göklerin fesadından kastedilen şey, onların var olmamasıdır. Onun âlemde iki ilâh olması durumunda âlemin fesada uğrayacağına/ var olamayacağına dair kanaatini "bir varlığın var olmasında iki tesirin mümkün olmadığı" ilkesi üzerine dayandığı görülmektedir. Ona göre iki eşit ilâh olması durumunda makdûra sadece birinin etki etmesi düşünülemez. Her iki ilâh da etki etmeye çalışacaktır. Bu durumda ise çatışma (temânu') kaçınılmaz olacaktır. Çatışma sebebiyle de yer ve gök var olamayacaktır. Bu noktada görünür âleme dikkat çeken Üsküdarî, yer ve göğün mevcudiyetini dile getirerek, bu mevcudiyetin çatışmanın (temânu'ün) olmadığını, çatışmanın (temânu'ün) olmamasının da birden fazla ilâh olmadığını gösterdiğini söylemektedir.

Bununla beraber Üsküdarî'nin açıklamaları sorunu tam olarak çözmekte, tereddütleri ortadan kaldırmamaktadır. Çünkü sonsuz ilim, kudret ve irâde sahibi olan ilâhların birbirleriyle çatışmaları durumunda fesat tehlikesini görerek tedbir almaları da mümkün olacaktır. Buna göre onun iki ilâhın varlığının âlemin fesada uğramasındaki gereklilik kesin olmamaktadır. Böyle bir kesinlikten bahsedemeyince de bu delilin iknâî olduğu ortaya çıkmaktadır.

Sonuç

İslam kelâm anlayışında Allah'ın zât ve sıfatlarında bir olup ve bütün noksanlıklardan uzak olduğunu ispat etme gayesiyle tevhid prensibi en önemli

45 Ekrem Sefa Gül, "Burhân-ı Temânuun Kesinliği Problemi", *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/1 (Haziran 2019), 403.

46 Gül, "Burhân-ı Temânuun Kesinliği Problemi", 404.

meselelerden biri haline gelmiştir. Bu amaçla tevhidi ispatlayan delillerden biri de burhân-ı temânû' olmuştur. Enbiyâ sûresindeki "Eğer yer ve gökte Allah dışında ilâhlar var olsaydı, her ikisi de (yer ve gök) fesada uğrardı" ayetinden hareketle birden çok ilâhın varlığının yer ve gök yüzünün bozulma sonucunu gündeme getirip getirmeyeceği, bu sonucun bir zorunluluk olup olmadığı, ayetin işaret ettiği mananın kesinlik ifade edip etmediği tartışmasını da beraberinde getirmiştir. İbn Rüşd ve Teftâzânî'nin öne sürdüğü görüşe göre söz konusu âyet, kati bir delil olmayıp toplumun ikna edilmesine yönelik bir mana taşımaktadır. Diğer yandan İbnü'l-Hümâm, Kirmânî ve Üsküdârî'nin de içinde bulunduğu kelâmcılar ise âyetin akli bir delil olup kesinlik ifade ettiğini savunmaktadır.

Üsküdârî, söz konusu ayetten hareketle "iki ilâhın varlığının evrenin fesâda uğraması" hükmünün kesinlik ifade edeceğini söyleyip meselenin çözümü noktasında sıfatlar konusunu merkeze almaktadır. Ona göre, eğer iki ilâh sonsuz ilim, kudret ve irâdeye sahipse, bu durumda her ikisi de evrende her şeyi yaratmaya kâdir olur. Zira bir ilâhın sonsuz ilim, kudret ve irâde sahibi olması fâiliyyet yönünden evrene yönelik boşluk oluşturacak hiçbir alan bırakmayacaktır. Zira bütün evreni kuşatan ilâhın ilim, kudret ve irâdesi başka bir ilâhın varlığına ihtiyaç bırakmamaktadır. Bu sebeple her ikisinin varlığıyla evrenin fesada uğraması kaçınılmazdır. Böylelikle Üsküdârî yukarıda zikredilen ayetin iknâî değil kati bir delil olduğunu söyleyerek Teftâzânî ile hem yöntem hem de düşünce bağlamında ayrılmaktadır. Zira Teftâzânî, Enbiyâ suresi 22. âyetinin kesinlik doğurmadığını dile getirmiştir. Bunu ise âyette ifade edilen iki yaratıcının varlığı ve âlemin fesada uğraması arasındaki gerekliliğin kesin olmayıp örfe dayanmasıyla gerekçelendirmiştir. Ona göre bu delil kesinlik arz eden burhân değil, halk kitlelerine hitap eden ve ikna etmeyi hedef alan hatâbî delil kategorisine girmektedir. Üsküdârî, Teftâzânî eleştirisi ile meseleyi ortaya koymaya çalışmış ve kendi görüşlerini aktarmıştır. Ancak, Üsküdârî'nin yukarıda zikredilen ifadeleri tam olarak meselenin vuzuha kavuşması için yeterli olmamaktadır. Çünkü ilahların sonsuz ilim, kudret ve irâde sahibi olmaları durumunda, herhangi bir çatışmanın meydana gelmesi ihtimali yanında böyle bir zorunluluğun olmayacağı da ihtimal dahilindedir. Zira sonsuz ilim, kudret ve irâdeye sahip olan ilâhların fesadın ortaya çıkmasına engel olabilir. Dolayısıyla, iki ilâhın varlığının âlemin fesada uğramasını kesin olarak gerektirmediği sonucuna varılmaktadır.

Kaynakça

- Abdülcebbar, Kâdi. *Şerhu'l-uşûli'l-ğamse*. thk. Abdülkerim Osman. Kâhire: Mektebetü Vehbe, 1996.
- Akay, Ali. "Muslihuddîn el-Lârî'nin 'Burhânu't-Temânu'" ile İlgili Bir Risalesi". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VII/1 (2005), 147-171.
- Bardakoğlu, Ali. "Delâlet (Fıkıh)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/119-122. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Cengiz, Mehdi. "Dilde Kesinlik Konusunda Molla Gürânî'nin Birleştirici Yorumu ve Bunun Eleştirisi". *Trabzon İlahiyat Dergisi* VIII/2 (2021), 139-153.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es- Seyyid Şerîf el-. *Şerhu'l-Mevâkıf*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf. *Kitâbu't-Ta'rifât*. thk. Heyet. Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1983.
- Emiroğlu, İbrahim - Altunkaya, Hülya. *Örneklerle Mantık Sözlüğü*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâil el-. *el-Lüma' fi'r-red 'alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*. thk. Hamude Garabe. el-Mektebetü'l-Ezheriyetü li't-Turâs, ts.
- Ferhârî, Muhammed Abdülaziz el-. *en-Nibrâs*. thk. Muhammed Yakub Reşîd vd. Karaçi-Pakistan: Mektebetü'l-Büşrâ, 2015.
- Gökdağ, Kamuran - Tiryaki, Mehmet Zahit. "Üsküdârî, Mehmed Emin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2/633-634. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Gül, Ekrem Sefa. "Burhân-ı Temânuun Kesinliği Problemi". Tasavvur: *Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/1 (Haziran 2019).
- Hayâlî, Ahmed b. Müsa. "*Hâşiyetu'l-'Allâmetu'l-Hayâlî. Mecmûatü'l-havâşî'l-behiyye alâ şerhi'l-'Ağâ'idî'n-Nesefiyye*. ed. Abdülkerim. nşr. Abdülkerim. Mektebe-i İslamiyye Mizânü Markib, 1392.
- İbiş, Fatih. "Temânu' Dışında Alternatif Bir Tevhit Delili: Mekânsızlıkta İki Mekânsız Tanrı". *Kelâm Araştırmaları Dergisi* Kader XXI/2 (2023), 826-833.
- İbn Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeynüddin Kâsım b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısrî. *Şerhu'l-Müsâyere fi'l-'ağâ'idî'l-münciye fi'l-âhire*. Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2006.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. *Ahmed el-Kurtubî el-Endelüsî. el-Keşf an menâhici'l-edille*. thk. Muhammed Âbid el-Câbirî. Beyrut: Merkezü Dirâsâti'l-Vihdeti'l-Arabiyye, 1998.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddin Muhammed b. Hemmâm el-Hanefî. *el-Müsâmere şerhu'l-müsâyere fi'l-'ağâ'idî'l-münciye fi'l-âhire*. thk. Kemâleddin Kârî - İzzüddin Ma'miş. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2004.
- Kır, Salîha. *Mehmed Emin Üsküdârî ve Şerh-u Kaside-i Nuniyye fi İlmi'l-Akaid İsimli Eserin Kelam Açısından Tahlili*. Karabük: Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.

- Kirmânî, Abdüllâtîf Ebû'l-Feth el-. *Risâletü't-Tevhîd*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3556.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbu't-Tevhîd*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 14. Basım, 2019.
- Molla Ahmed, Cüneydî. *Hâşiyetü Molla Ahmed alâ şerhi'l-'akâ'idî'n-Nesefiyye". Mecmûatü'l-havâşî'l-behiyye alâ şerhi'l-'akâ'idî'n-Nesefiyye*. nşr. Abdülkerim. Mektebe-i İslamiyye Mizânü Markîb, 1392.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn. *Tebşîratü'l-edille fi uşûlî'd-dîn*. thk. Hüseyin Atay. Ankara: Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı, 2. Basım, 2004.
- Özler, Mevlüt. "Tevhid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/18-20. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Me'âlimu uşûlî'd-dîn*. thk. Tâhâ Abdurraûf S'ad. Beyrut, ts.
- Sezer, Mehmet Zahit. *Mehmed Emin Üsküdârî'nin "Şerhu Mebhasî'l-İlm min Şerhi'l-Akâid" İsimli Risalesinin Tahkik, Tercüme ve Tahlili*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, ts.
- Şık, İsmail. "Burhan-ı Temanû'ya Eleştirel Bir Yaklaşım". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (Haziran 2010).
- Teftâzânî, Sa'düddîn. *El-Makâsîd (Kelam İlminin Maksatları)*. ed. Ahmet Kaylı. çev. İrfan Eyibil. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer. *Şerhu'l-'akâ'idî'n-Nesefiyye*. thk. Alî Kemâl. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 2014.
- Türkmen, Ömer. *Mehmed Emîn el-Üsküdârî'nin "Nadratü'l-Enzâr fi Şerhi'l-Menâr" Adlı Eserinin Tahkiki*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Üsküdârî, Mehmed Emin. *Risâle Müfredi li Burhânî't-Temânû*. İstanbul: Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Kemankeş Koleksiyonu, 556.
- Üsküdârî, Mehmed Emin. *Şerhu'l-berâhîni'l-ğamseti'l-meşhûra fi'l-ğikmeti li-İsbâti tenâhi'l-Eb'âd ve buğlâ-ni't-teselsül me'a es'iletihâ ve ecvibetihâ*. İstanbul: Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Kemankeş Koleksiyonu, 321.
- Üsküdârî, Mehmed Emin. *Telhîsu Tehâfütü'l-Hukemâ Fi Mezâhibi Ehli'l-Ehvâ* (Eleştirmeli Metin - Çeviri). ed. Gürbüz Deniz. çev. Kâmuran Gökdağ. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Delil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/136-138. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Hatâbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/443. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Risâlenin Tercümesi

Bismillâhirrahmânirrahîm

Hamd Vâcib, Ferd, Samed, doğurmamış ve doğmamış olan Allah'a mahsustur. Salât ve selâm O'nun resûlü Muhammed (s.a.v.) ve müeyyed bir yol üzere yürümüş olan âl ve ashâbı üzerine olsun. Şimdi: Bu risâle önde gelen âlimlerin ihtilafa düştüğü, insanlar arasında meşhur olan burhân-ı temânu' meselesini tahkik etmek için Bârî Allah Teâlâ'ya muhtaç Muhammed el-Emin el-Üsküdârî tarafından yazılmıştır. Bu mesele ile ilgili olarak daha önce hiçbir kitapta rastlamadığım Vehhâb olan Allah'ın bahşettiği bir vecih zihnime düştü. Allah bütûn emelleri müyesser kılandır, her durumda tevekkül de onadır.

Allâme et-Teftâzânî *Şerhu'l-akâid* adlı eserinde şöyle demektedir:

Bilmek lazımdır ki "Yerde ve göklerde iki ilâh bulunsaydı, âlemin nizamı bozulurdu" mealindeki âyet iknâî bir delildir. İki ilâhın varlığı ile âlemin nizamının bozulması arasındaki ilgi âdete/örfe dayalı bir hükümdür. Hatâbî delillere uygun olan da zaten budur. Zira birden fazla hâkim ve hükümdar bulunması halinde bir irâde çatışmasının, birbirlerini alt etme halinin meydana geleceğini cârî olan adet göstermektedir. "Eğer yerde ve göklerde birden fazla ilâhlar olsaydı bazıları bazılarına üstün gelmeye çalışırdı."⁴⁷ mealindeki âyette de buna işaret edilmiştir. Aksi takdirde şöyle bir durum ortaya çıkar: Eğer bu delille yerin ve semanın düzeninin bilfiil bozulması, yani şu anda müşahede edilen nizamın dışına çıkmaları kast edilse sırf birden fazla ilâh bulunması bu nizamın bozulmasını gerektirmez. Zira ilâhların bu düzen üzerine ittifak etmiş olmaları mümkündür. Eğer bu delille sırf düzenin bozulmasının mümkün olduğu kastediliyorsa, âlemin düzeninin bozulmayacağına dair elde bir delil yoktur. Aksine naslar semaların yıkılıp dürüleceğine ve bu nizamın ortadan kalkacağına şahadet etmektedir. O halde hiç şüphesiz birden fazla ilâhın varlığından şu düzenin bozulması gibi bir neticenin ortaya çıkması mümkündür. "Birden fazla ilâhın âlemin düzeninin bozulmasına sebep olması kesindir" cümlesinde düzenin bozulmasından maksat yer ve göklerin vücuda gelmemeleridir. Şöyle ki, iki ilâh ve yaratıcı farz edilse fiillerde bir çatışma ve irâde uyuşmazlığının vukua gelmesi mümkündür. O zaman ikisinden birinin sâni ve hâlık olmaması gerekirdi. Bu durumda âlemin var olmaması icap ederdi. Arz ve semanın mevcut olmaması gerekirdi" şeklinde bir izah yapılamaz. Zira biz "çatışmanın (temânu') imkânı birden fazla sâni' ve hâlıkın yokluğundan başka bir şey gerektirmez" diyoruz.⁴⁸ Buna göre çatışmanın (temânu') mümkün oluşundan âlemin mevcut olmaması lazım gelmez. Bununla beraber âlemin bilfiil var olmaması kastediliyorsa, iki ilâh âlemde düzenin yokluğunu gerektirir şeklindeki itiraza karşı çıkılabilir. Âlemin vücuda

47 Müminûn 23/91

48 Yani ilâh birden fazla olsa da, âlemi yaratan bir olur.

gelmemesinin imkânı kastediliyorsa o zaman da âlemin fiilen mevcut olduğu öne sürülerek yapılan itirazlar ortadan kaldırılabılır. Teftâzânî'nin ibaresi burada sona erdi.

Sen de çok iyi biliyorsun ki âyetin iknâî bir delil oluşu müessir olsun veya olmasın mutlak olarak yaratıcının çokluğunun nefyine hamledilmesine dayalıdır. Ancak âyetin zâhiri gökte ve yerde müessir bir ilâhın çokluğunu nefyetmektedir. Nitekim "Şayet yerde ve gökte ilâhlar olsaydı..." denilen âyette "temekkün" manası kastedilmemiştir. Bu durumda mülâzemet kat'îdir ve delil şu şekildedir: Yerde ve gökte yaratma hususunda birlikte veya ayrı ayrı yaratmaları düşünülebilen iki müessir ilâh olsa, her ikisinin de tam kudrete sahip yaratıcılar olamaması sebebiyle zaruri olarak çatışma (temânu') imkânı ortaya çıkardı. Çatışmanın (temânu') imkânı, iki ilâhtan birinin müessir yaratıcı olmaması anlamına gelen bir imkânsızlık durumunu gerektirdiği için muhaldir. Muhalin imkânı –ki bu delillendirmenin sonucudur- muhaldir. Melzum da aynı şekilde muhaldir. Melzum iki yaratıcının ikisinin de müessir olmasıdır.

Bu ilâhlardan birinin müessir, sâni' olmaması imkânsızdır ki o zaman yeryüzünün, göklerin ve ilâhların yokluğu –ictima üzere tesiri söz konusuysa- küllün yokluğunu gerektiren illetin cüzünün yokluğu gerektirir ya da tevzi üzere –ayrı ayrı yaratmaları- olduğu durumda tam illetinin yokluğunu gerektirdiği için bazının yokluğunu gerektirir. Âlemde müessir yaratıcının çokluğu takdir edildiğinde müşahede ettiğimiz haliyle âlemin var olmaması anlamında âlem fesada uğrar. Tüm bu açıklamalar Hayâlî'nin özet olarak zikrettiğinin tafsilatıdır.

Sonra, ben ise kalbime doğan başka bir vecih ile şöyle derim ki -zaten bu az evvel zikredilenden daha kolaydı-: Bu âyet-i kerîmeden kastedilen Hak Teâlâ'nın yanında bütün ulûhiyet sıfatlarını hâiz hak ilâhın birden çok olmasının nefyedilmesidir. Bu sıfatların tümüne bakacak olursak, O'nun ilminden zerre miktarı dahi bir şeyin gizli kalmadığı, olan ve olacak olan her şeyin, O'nun irâdesi, kudreti ve yaratması ile olduğu muhakkaktır. Bununla beraber aslında ilmi, irâdesi, kudreti ve yaratmasına konu olan şeylerden, geçmiş ve geleceğe dair hiçbir şey Allah Teâlâ'nın şu âyetlerinde de olduğu gibi: "Allah her şeyi hakkıyla bilendir"⁴⁹, "Allah her şeye hakkıyla gücü yetendir"⁵⁰, "O her şeyin yaratıcısıdır, yalnız ona kulluk edin."⁵¹ gizli kalmaz.

Şayet bu sıfatları hâiz iki ilâh olsaydı, yeryüzünün ve göğün fesâda uğraması ve yaratılmaması gerekirdi. Mülâzemetin (iki ilâhın varlığının âlemin fesâdını gerekli kılması) açıklaması ise, muayyen bir makdûrun (kudrete konu olan nesnenin) iki ilâhtan sadece birinin fâiliyyetine konu olmasına imkân olmamasıdır. Zira bu durumda diğer ilâhın zatın gereği hak ilâh olmaması gerekir ki, bizim takdirimiz bunun tam tersidir. Hâlbuki her ikisinin de fâiliyyeti gerekir ki, bu takdirde de belli

49 Şu'arâ 26/220

50 Mâide 5/120

51 En'âm 6/102

bir ma'lûle, iki müstakil illetin tevârud etmesi durumu ortaya çıkar. Bu da yerinde açıklandığı gibi muhaldir. Şayet bu sayılan şartlarda iki ilâh olsaydı, yeryüzünün ve göğün var olmaması gerekirdi ki, bu da müşahede ile sabit olduğu üzere bâtıldır. Âyet de kat'î bir delildir.

Bu arada âyetin kat'iliğine yönelik Hayâlî'nin de zikrettiği diğer bir vecihe gelince -her ne kadar en uzak vecih de olsa bunu zikretmekte bir beis yoktur ve tüm vecihleri zikrederek risâleyi de daha kuvvetli kılmak maksadı taşımaktadır- bununla ilgili olarak âyette kasıt ister bilfiil müessir olsun isterse de olmasın, iki mutlak yaratıcı ilâhın, ilâhların çokluğunun nefyedilmesi olduğunu söyleriz. "Fesat"tan kastedilen ise yaşadığımız âlemin yaratılmamasıdır.

Bunun açıklaması ise şudur: Vâcibu'l-vücûd olan ilâh birden çok olsa, var olması ve yaratılması mümkün dahi olamaz. Ardbitişen (tâlî) ise zikredildiği üzere zarûrî olarak bâtıldır; önbitişen (mukaddem) ise benzer şekilde batıldır.

Birden fazla zorunlu varlığın bulunması durumunda âlemin varlığı mümkün ise temânu'un imkânı gerekir. Ardbitişen (tâlî) -yani temânu'un imkânı- batıldır. Aynı şekilde önbitişen (mukaddem) de -vâcibin çokluğu da- onun gibi batıldır.

Mülâzemeti gelince, temânu'un imkânı iki durumun-ki bu iki durum zorunlu varlıkların çokluğu ve her iki ilâhın da makdûru alabilecek bir şeyin var olmasının imkânıdır- toplamının gereğidir.

Ardbitişenin batıl olmasına gelince bunun nedeni temânu imkânının muhal olmasıdır çünkü temânu' muhâli gerektirir ki o da iki zıddın bir şeyde birleşmesi veya iki vâcibten her birinin veya birinin aciz kalması anlamına gelir. Muhâli gerekli kılan şey de muhâldir. Temânu' da muhâldir. Temânu'un imkânı da bedihî olarak muhâldir. Bu sebeple temânu'un imkânı da muhâldir.

Bu da risâlenin sonu olsun.

Risâlenin Orijinal Metni

[25]ظ/ بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

الحمد لله الواجب الفرد الصمد الذي لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ، والصلاة والسلام على رسوله محمد، وعلى آله وأصحابه الذين سلكوا إلى مسلک مؤيّد.

وبعد:

فهذه الرسالة أفردتها العبد الفقير إلى الله البارئ محمد أمين بن محمد الأشكنداريّ لتحقيق برهان التماثع المشهور بين الأنام الذي اختلفت فيه آراء العلماء الأعلام، وقد حَطَرَ ببالي وجهه لم أظفر عليه في كتاب؛ بل هو من مواهب الملك الوهاب، والله الميسر للامال، وعليه التوكّل في جميع الأحوال.

قال العلامة التَّمَتَّارِإني في شرح العقائد:

واعلم أن قوله تعالى: ﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا﴾ [سورة الأنبياء، 22/21] حجة إقناعية، والملازمة عادية على ما هو اللائق بالخطابيات؛ فإنَّ العادة جارية بوجود التمانع والتغالب عند تعدد الحاكم على ما أشير إليه بقوله تعالى: ﴿وَلَعَلَّ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ﴾ وإلا فإنَّ أريد بـ"الفساد" الفساد بالفعل أي: خروجها عن هذا النظام المشاهد فمجرد التعدد لا يستلزمه؛ لجواز الاتفاق على هذا النظام، وإنَّ أريد إمكان الفساد فلا دليل على انتفائه؛ بل النصوص شاهدة بطيِّ السماوات ورفَّع هذا النظام، فيكون ممكنًا لا محالة.

لا يقال: الملازمة قطعية، والمراد بفسادها عدم تكوُّنها بمعنى أنَّه لو فرض صانعان لأمكن بهما تمناع في الأفعال فلم يكن أحدهما صانعًا فلم يوجد مصنوع، 'واللازم باطل؛ لأنَّ المشاهدة تدبِّبه وكذا الملزوم.⁵² لأننا نقول: إمكان التمانع لا يستلزم إلا عدم⁵³ تعدد الصانع⁵⁴ وهو لا يستلزم⁵⁵ انتفاء المصنوع، على أنه يرد منع⁵⁶ الملازمة لو أريد عدم التكوُّن بالفعل، ومنع⁵⁷ انتفاء اللازم إنَّ أريد بالإمكان⁵⁸ انتهى كلام بعبارة.

وأنت خبير بأنَّ كون الآيَّة حجة إقناعية مبنيٌّ على حملها على نفي تعدد الصانع مطلقًا مؤثِّرًا كان أو لا؛ لكن الظاهر من الآيَّة نفي تعدد الصانع المؤثر في السماء والأرض حيث [62] قال الله تعالى: ﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ﴾؛ إذ ليس المراد التمكن فيها فينبذ تكون الملازمة قطعية، وتقدير الدليل على هذا التقدير أن يقال: لو أمكن إلهان مؤثِّران فهما على سبيل⁵⁹ الاجتماع⁶⁰ أو التوزيع⁶¹ لأمكن التمانع بينهما ضرورة كون كلٍّ منهما صانعًا تام القدرة؛ لكن إمكان التمانع محال؛ لاستلزامه إمكان المحال الذي هو أن لا يكون أحدهما صانعًا مؤثِّرًا، وإمكان المحال -وهو اللازم- محال، فكذا الملزوم وهو كون كلٍّ منهما صانعًا مؤثِّرًا، ووجِبَ استحالة عدم كون أحدهما صانعًا مؤثِّرًا أنَّه حينئذ يلزم انعدام الكل من السماء والأرض وعدم وجوده إن كان التأثير على سبيل الاجتماع ضرورة انعدام جزء علة الكل المستلزم لانعدام علته أو انعدام البعض إن كان على سبيل التوزيع لانتفاء علته التامة،⁶² فعلى تقدير تعدد الصانع المؤثر في العالم يفسد العالم بمعنى أن لا يوجد هذا العالم المحسوس، هذا تفصيل ما أجمله الفاضل الحَبَّالِي.

ثم أقول: هاهنا وجه آخر خطر على قلبي وهو أسهل من هذا الوجه، وتقديره أن يقال: المقصود بهذه الآيَّة الكريمة نفي تعدد إله حقٍّ متَّصف بجميع صفات الألوهية بالحق وحصري هذه الألوهية في جناب الحقِّ تعالى، ومن جملة تلك الصفات أن لا يعزب عن علمه مثقال ذرة في الأرض ولا في السماء، وأن يكون كل ما كان وما يكون بإرادته وقدرته وخلقه، فلا يعزب من علمه وإرادته وقدرته وخلقه شيء مما كان وما يكون في وقت من الأوقات أصلاً، كما قال الله تبارك وتعالى: ﴿وَاللَّهُ يَكُلُّ شَيْءٍ عَليمٌ﴾ [البقرة، 282/2]، ﴿وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ [آل عمران 29/3]، ﴿خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ فَاعْبُدُوهُ﴾ [الأنعام، 106/6]؛ ولو وُجد إلهان متَّصفان بهذه الصفات لزم فساد الأرض والسماء، [62] وعدم تكوُّنهما.

بيان الملازمة: أنه لا محال لأن يوجد مقدور معيَّن بفاعليَّة أحدهما فقط، إذ حينئذ لا يكون الآخر إلهًا حقًّا بالمنع الذاتيِّ ذكرناه وهو خلاف المفروض، فلا بدَّ أن يكون بفاعليَّة كلٍّ منهما فيلزم توارد العليتين⁶³ المستقلتين على معلول واحد شخصي، وهو محال كما بيَّن في محلِّه، فلو وُجد إلهان كذلك يلزم عدم تكوُّن الأرض والسماء، وهو [أي: التالي] باطل بالمشاهدة فالمقدَّم مثله، فالآيَّة حجة قطعية.⁶⁵

52 هذه من عبارة المؤلف.

53 وفي هامش م: ووجب التكرار له أنه لو تعدد الصانع لأمكن التمانع المستلزم لاجتماع الضدين أو عجزهما أو عجز أحدهما محال. فإمكان التمانع محال، فلو كان لازماً لتعدد الصانع لكان أيضاً محالاً، وإمتناع اللازم يستلزم امتناع الملزوم فإمكان التمانع لكونه محالاً يستلزم امتناع تعدد الصانع المؤثر. «منه».

54 وفي هامش م: أي: المؤثر لا عدم تعدد الواجب مطلقاً. «منه».

55 وفي هامش م: لجواز أن يوجد بأحدهما ابتداء. «منه».

56 وفي هامش م: لجواز الاتفاق على هذا النظام. «منه».

57 وفي هامش م: بناء على أن كل ممكن يمكن عدم تكونه. «منه».

58 شرح العقائد النسفية للفتاوي، ٤٩-٥٠.

59 وفي هامش م: بلا احتمال آخر لأن توارد العليتين المستقلتين على معلول واحد شخصي محال. «منه».

60 وفي هامش م: بأن يتكوَّنوا بمجموع قدرتهما. «منه».

61 وفي هامش م: بأن يكون المؤثر منها إله وفي آخر إله آخر. «منه».

62 العلة التامة؛ ما يجب وجود المعلول عندها، وقيل: العلة التامة جملة ما يتوقف عليه وجود الشيء، وقيل: هي تمام ما يتوقف عليه وجود الشيء، بمعنى أنه لا يكون وراءه شيء يتوقف عليه. انظر: كتاب التعريفات للرجاني، ١٥٤.

63 وفي هامش م: لأن فاعلية كل واحد منهما مع سائر العلة مستقلة. «منه».

64 وفي هامش م: لاستلزامه التوارد والمحال والمستلزم للمحال محال فالتكوُّن محال. «منه».

65 وفي هامش م: فالملازمة قطعية أيضاً.

وهاهنا وجه آخر في قطعيتها ذكره الفاضل الخيالي، وهو إن كان أبعد الوجوه؛ لكن لا بأس لنا بذكره، إيضاحه لتكون الرسالة جامعة للوجوه، فنقول: المراد نفي تعدد الصانع مطلقاً سواء كان مؤثراً بالفعل أو لا، والمراد بالفساد عدم تكوّن العالم المحسوس.⁶⁶

وتقريره: أنه لو تعدد الواجب لم يكن⁶⁷ العالم ممكناً فضلاً عن وجوده وتكوّنه، والتالي باطل،⁶⁸ فالمقدّم مثله.

بيان الملازمة: أنه لو أمكن العالم حين تعدد الواجب لزم إمكان التمانع. والتالي باطل فالمقدم مثله.

أما الملازمة: فإن إمكان التمانع لازم لمجموع أمرين: وهما تعدد الواجب وإمكان شيء من الأشياء المصحح لمقدوريته لكل من الواجبين.

وأما بطلان التالي: فلأن إمكان التمانع محال؛ لأن التمانع مستلزم للمحال، وهو اجتماع الضدين أو عجز كل من الواجبين أو عجز أحدهما، والمستلزم للمحال [و27] محال، فالتمانع محال، وإمكان المحال محال بدهاءة، فإمكان التمانع محال.⁶⁹

وليكن هذا آخر الرسالة.

المصادر والمراجع

- حاشية العلامة الخيالي على شرح العقائد النسفية، مجموعة الحواشي البهية على شرح العقائد النسفية؛

شمس الدين أحمد بن موسى الرومي الخيالي الحنفي (ت. 870 هـ / 1470 م)

تحقيق: عبد الكريم، مكتبة إسلامية ميزان مركب (2931 هـ / 1972 م)

- شرح العقائد النسفية؛

سعد الدين مسعود بن فخر الدين التفتازاني (ت. 792 هـ / 1390 م)

التحقيق: الأستاذ علي كمال، دار إحياء التراث العربي، بيروت، (1423 هـ / 2014 م)

- كتاب التعريفات؛

علي بن محمد بن علي الزين الشريف الجرجاني (ت. 816 هـ / 1413 م)

تحقيق: جماعة من العلماء بإشراف الناشر، دار الكتب العلمية، بيروت، (1403 هـ / 1983 م)

66 «وفي هامش م: بسبب عدم إمكانه.» منه

67 «وفي هامش م: وهو لا يكون ممكناً ولا يكون مكتوباً.» منه

68 م - بالضرورة، صح هامش.

69 انظر: حاشية العلامة الخيالي على شرح العقائد النسفية للخيالي، 89.

